

УДК 316.752(477)

АНДРІЙ КАМБУР

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ УМОВ НА ПРОЦЕСИ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Автор з'ясовує ціннісні параметри соціальної адаптації особистості до змін і доводить важливість аксіологічного підходу до постановки і розв'язання проблеми. За переконаннями дослідника, зміна соціальних умов, суспільних ціннісних орієнтирів призводить до того, що механізм відтворення останніх перестає бути провідним, він поступається місцем адаптаційним механізмам.

Ключові слова: цінності, ціннісні орієнтири, ціннісні пріоритети, соціальна адаптація особистості, перехідне суспільство

Постановка проблеми. Сьогодні у вітчизняній соціо-гуманітарній науці значна увага приділяється аналізу процесу соціальної адаптації в умовах перехідного суспільства. Незважаючи на те, що за останні роки соціальна адаптація стрімко змістилася з периферії до центру інтересів наукового гуманітарного співтовариства (Л.В.Корель навіть виокремлює нову галузь соціологічного знання – соціологію адаптацій) [1], багато хто з науковців переконаний, і автор повністю їх підтримує, що над розв'язанням цієї проблеми буде працювати ще не одне покоління дослідників, адже мова йде про поведінкове та психологічне засвоєння індивідами того соціального простору, який реально формується сьогодні.

Соціальна практика останніх десятиліть, дає нам змогу зрозуміти, що традиційна стратегія соціальної адаптації, заснована на силових методах пристосування людей, на придушенні незалежних адаптивних інститутів, (а також усі насильницькі зразки антигуманної за природою “колективізації” та “демократизації” – ХХ ст.) безнадійно застаріла. В сучасній ситуації вона вступила у гострий конфлікт із справжніми потребами гуманістичного реформування українського соціуму. Слід наголосити, що розв'язання кризи глобального адаптивного процесу в Україні можливе лише шляхом відмови від старої та напрацювання нової – гуманістичної, особистісно спрямованої стратегії соціальної адаптації.

Особливий інтерес соціологів до вищезазначеної проблематики можна пояснити тим, що сьогодні надало дослідникам можливість бути свідками різних і часто непередбачуваних змін суспільних відносин, й тому величезна кількість людей змушена так або так реагувати на ці нововведення. Специфічною особливістю реформ в Україні є те, що надто велика кількість змін у соціальному житті населення здійснюється в історично короткий відрізок часу. Швидкість змін в оточуючому середовищі (не лише соціальному, але й природному), їхня багаточисельність, на погляд автора, вже зараз перевищує адаптаційні можливості людини. Тому важливого значення набуває дослідження механізмів пристосування особистості до нових соціально-економічних умов життя. Проблема ускладнюється відсутністю чіткої політичної програми трансформації суспільства, яка б однозначно спиралася на певні ціннісні пріоритети, адже в умовах невизначеності нівелюється, спотворюється зміст самого поняття адаптації.

Мета, яку автор поставив перед собою, полягає в тому, щоб з'ясувати ціннісні параметри соціальної адаптації особистості до змін і довести важливість аксіологічного підходу до постановки і розв'язання проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічні засади дослідження адаптаційних процесів були закладені у працях Г.Спенсера, М.Вебера, Г.Тарда, Л.Бристола, Г.Четтертон-Хілла, Дж.Томсона, М.Торпа, У.Томаса, Ф.Знанецького. На сучасному етапі в царині цієї проблематики плідно працюють як російські (П.Великий, Л.Гордон, Л.Бабаєва, А.Ніконов, В.Рукавішников, М.Шабанова, Т.Заславская, Л.Корель, М.Ромм), так і українські вчені (М.Лукашевич, В.Волович, О.Злобіна, В.Тихонович, Е.Донченко, А.Лобанова та інші) [2; 3].

Для дослідження ціннісних параметрів соціальної адаптації особистості прислужилися концепції визначення інтересу відповідно до потреби, мотиву, цілі, норми та цінності (Л.Арутюнян, Л.Дробіжева, Д.Кикнадзе, А.Леонт'єв, А.Улєдов, Т.Шибутані, П.Сорокин, А.Ручка), а також теорія цінностей (Ф.Адлер, Р.Інглехарт, Т.Парсонс).

Зокрема, Л.В. Корель, працюючи над створенням науки “соціології адаптацій” в центр уваги поставила загальні закономірності, а також характер, зміст, типи, форми, види взаємного пристосування суб'єкта (індивіда, соціальної групи, організації, інституту) до зовнішнього середовища. Важливе місце в предметному полі даної науки займають питання про соціальні регулятори та соціальні механізми, а також про критерії адаптації [1, с. 17-18].

На часі побачила світ монографія М.В. Ромма “Адаптация личности в социуме: Теоретико-методологический аспект”. Аналізуючи проблему соціальної адаптації автор зазначає, що в літературі домінує структурно-функціональне розуміння сутності названого процесу стосовно особистості як об'єкта соціально-філософського аналізу, а його вивчення здійснюється з позицій нормативного (структурно-функціонального) підходу. Він також звертає увагу на те, що немає ясності стосовно відповідних парадигмальних, теоретико-методологічних основ аналізу соціальної адаптації особистості в соціумі, її соціальної та інформаційної специфіки, змісту, структури та місця адаптаційних процесів у життєдіяльності індивіда. Не визначені також субординація та характер взаємодії процесів соціальної адаптації та соціалізації, проглядається розмитість у розумінні різнорівневих стратегій та бар'єрів адаптації особистості в соціумі. Водночас автор впевнений у тому, що пізнання різних аспектів соціальної адаптації особистості вимагає застосування інтегрованого, міждисциплінарного наукового підходу, здатного забезпечити цілісне, системне обрахування усього комплексу соціокультурних, економічних, політичних, та психологічних факторів і впливів на статистику і динаміку соціальної адаптації особистості [4].

Виклад основного матеріалу. Відомо, що трансформації, суспільні зміни і перебудови спричиняють порушення структурно-функціональної системи суспільства, кардинально змінюють, а часом повністю руйнують повсякденний світ особистості, тобто її усталену систему соціальних статусів, ролей і норм. Вони порушують ціннісно-символічні підстави, що пов'язуються з усвідомленням людьми соціальних норм, з наданням соціальній ролі того чи іншого оцінного судження та інструментального значення. Вони руйнують межі, у яких існувала впорядкована система соціальних зв'язків і ціннісних уявлень. Суспільство на деякий час втрачає свою солідарність стосовно загально визнаної системи цінностей, набуваючи, за визначенням Е.Дюркгейма, аномічного стану. До того ж, обмеження матеріальних благ, престижних соціальних позицій у політичній та економічній структурах суспільства посилює конкуренцію між людьми за їх завоювання. Усе це уможливує, перш за все, соціальне розшарування, сутність якого можна пов'язати з ієрархічним розподілом соціокультурних благ. Суспільство, у залежності від участі і позиції людей у відтворенні (відновленні) соціально-

статусної ієрархії та ціннісно-нормативної системи, сучасні дослідники “розшаровують” на декілька умовних груп:

тих, хто займає активну позицію. Це люди, які “беруть ситуацію в свої руки”, ініціюючи та здійснюючи зміни. Вони не задовольняються “тим, що мають” і прагнуть за будь-яку ціну досягти “більшого” – бажаного соціального статусу, достатку, влади;

тих, хто займає скоріше активну, ніж пасивну позицію. Вони не спроможні “взяти ситуацію в свої руки”, але стають прибічниками і помічниками тих, хто це може зробити, намагаються утримати “те, що мають” і сподіваються на якісь дивіденди (соціальні чи матеріальні) за свою відданість;

тих, хто займає скоріше пасивну, ніж активну позицію. Вони не підтримують тих, хто “бере ситуацію в свої руки”, але й не виступають проти них. Вони намагаються утримати “те, що мають”, вичікуючи “свого часу”;

тих, хто займає пасивну позицію. Цих людей можна назвати байдужими до змін. У них не вистачає ні індивідуальних якостей, ні особливого бажання утримувати “те, що вони мають”, щось змінювати, досягати чогось “більшого”, вони “живуть, як прийдеться”;

тих, хто активно і відкрито виступає проти змін (особливий прошарок “контрреволюціонерів”). Вони намагаються утримати “все те, що мають” і залишити “все так, як було” [3, с. 115-116].

У кожній з цих умовних соціальних груп формується своя ціннісно-нормативна система, яка породжує відповідну ієрархію соціальних статусів, ролей та адекватну їй систему мотивацій і очікувань, тобто в умовах трансформацій у суспільстві виникає поліфуркація ціннісно-нормативних систем.

Говорячи про труднощі адаптаційного періоду трансформаційного суспільства, є потреба у визначенні того оптимального шляху, рухаючись яким суспільство могло би значно скоротити названий адаптаційний період, розв’язуючи при цьому важливі проблеми свого існування та успішного розвитку. На думку автора, такий шлях і спосіб слідування по ньому – у поєднанні адаптаційних процесів з активною діяльністю соціально цінного характеру при адекватному управлінні на всіх рівнях – від нижчих до вищих. Це, у свою чергу, сприятиме формуванню в свідомості й практичній діяльності людей довіри до існуючої (у даному випадку, в сучасній Україні) соціально-політичної системи. За нинішніх умов довіри, упевненість у завтрашньому дні, готовність до активної діяльності заради сьогоденного й майбутнього, соціальна активність є важливими цінностями суб’єктивного порядку, без яких неможливі й інші цінності. Звідси можна вивести принцип адаптації через соціальну активність і діяльність, у процесі яких створюються життєво важливі цінності.

Найважливішими ознаками соціальної активності особистості (на протипагу пасивності, інертності) є стійке, а не ситуативне, прагнення впливати на соціальні процеси та реальна участь у громадських справах позитивного характеру. Саме аналіз її зв’язку з соціальністю дає змогу виявити типи соціальної активності. Виходячи з особливостей цього зв’язку, можна виділити три основні критерії соціальної активності:

спрямованість на певні інтереси, потреби, цінності;

характер і рівень прийняття інтересів, потреб, цінностей;

особливості реалізації інтересів, потреб, цінностей [5, с. 124-125].

Справжня активність, яка робить реальний вплив на життя країни, може виникнути лише у діяльності вільних (у тому числі й від матеріальної залежності) людей. Щоб стати громадянином, бути дійсно соціально активним індивідом, людина повинна розуміти певні абстрактні істини щодо самої себе, своїх здібностей і можливостей. Тому вкрай важливий нині вихід зі стану “здічавіння свідомості”, за

словами Мураба Мамардашвілі [6, с. 10], бо лише цей шлях здатний привести до якісного оновлення життя суспільства на всіх його рівнях.

Відомо, що пасивність, інфантильність, соціальна нейтральність прирікають мислення та почуття людини на бездіяльність. А “мовчання” духовного світу людини – запорука безкарного розгулу у його просторі чужих істин, принципів, думок та ідеалів. Сьогодні досить актуальним є феномен “втечі від свободи”, який визначається якісними змінами у суспільстві. Сприймаючи їх, індивід оцінює ситуацію емоційно чи раціонально. Причому раціональну позицію займає значно менша частина населення. Для більшості стан адаптації пов’язаний з особистими переживаннями, які заважають їм упевнено оцінити свої можливості. Така невпевненість може дорого коштувати тій людині, яка вагаючись, не робить свого вибору, а лише чекає допомоги з боку інших людей (у тому числі й від держави). У наукових дослідженнях цей факт оцінюється як дезадаптація населення, тобто відсутність у багатьох специфічних адаптивних механізмів, ціннісних орієнтирів, які забезпечували би внутрішню стабільність людей за умов трансформації соціального середовища. Це – одна з найважливіших причин внутрішньо суб’єктивного порядку повільної адаптації українських громадян до нових умов свого існування.

Незаперечним залишається той факт, що пристосування людини до соціуму передбачає обов’язковість з’ясування нею його легітимно-домінуючої ціннісно-нормативної системи через її сприйняття. Адаптація за таких умов може бути як складною, так і досить легкою, а іноді навіть безпроблемною, адже збіг ціннісних орієнтацій адаптанта та соціуму уможлиблює прискорення процесу інтеграції. Такий тип адаптації доцільно називати соціетально-адекватним. Якщо ж особистість не сприймає легітимно-домінуючу ціннісно-нормативну систему соціуму, до якого вона прагне інтегруватися, то процес пристосування адаптанта значно ускладнюється. За словами А.Лобанової, він може здійснюватися:

соціетально-неадекватним, неприхованим протиставленням особистісної системи ціннісних орієнтацій соціетальній;

мімікрійним, маскуванням особистісної нормативно-ціннісної системи під соціетальну, тобто прихованим протиставленням особистісних ціннісних орієнтацій соціетальним [3, с. 31-32].

Звернімо увагу на одну із форм соціально-психологічної адаптації особистості до дійсності, а саме на мімікрію, тобто корекцію поглядів, ціннісних орієнтацій, норм поведінки і т.ін. згідно із стандартами нових взаємовідношень. Нерідко це пристосування виражається в амбівалентності моральних поглядів – у неузгодженості між ідеями, що проповідуються, та принципами моралі, з одного боку, і реальним рівнем моральних вимог до себе та оточуючих – з іншого. Такі явища, як крутість, безпринципність, продажність та інші антиподи моралі все частіше сприймаються в буденній свідомості не як аномалія, а як досить виправданий варіант взаємних стосунків в побуті, в політичній діяльності, бізнесі та ін. Однак разом із звиканням до вищезазначених явищ, зростання аморальності та правового нігілізму викликає у більшості соціальних суб’єктів зростаючу турботу. У цьому процесі люди резонно вбачають підрич загальнолюдських принципів моральних взаємин, який створює загрозу як їхньому особистому існуванню, так і життєздатності усього соціуму.

У цій ситуації чітко вимальовується й прагнення повернутися до основ національної духовності, національних традицій в культурі і освіті, бо “вперше за сторіччя цілеспрямованого чужинницького руйнування і нищення української національної духовності і моральності, мови, освіти й науки, національно-української християнської церкви перед українською державою і всією спільнотою

відкрились реальні можливості і умови для відродження і ефективного використання практично невичерпного потенціалу гуманістичних духовних засад і особливо морально-етичних принципів християнства у вихованні української молоді. Українська національна наука і освіта всіх рівнів, вся система державних і суспільно-громадських інституцій, вся українська спільнота і найперше - держава при подоланні комплексу, успадкованого від минулого, сповна збанкрутілого атеїзму, при внесенні певних, цілком очевидно необхідних корективів у законодавство в царині релігійної політики, зокрема, взаємин між церквою, державою і школою, може і повинна сповна використати морально-етичний потенціал християнства в національно-державному відродженні України, в багатогранному процесі її новітнього духовного і морального ренесансу” [7, с. 15].

Часу у нас обмаль, у суспільстві вкрай погіршився морально-психологічний клімат. Люди змушені діяти не за моральними нормами, а виходячи з уявлення про економічну доцільність, їхня ціннісна орієнтація викривлена ринковим імперативом – ставити гроші вище за все, діяти як вимагає того ринкове середовище. Людину розірвали навпіл – вона розуміє значення та зміст суспільних цінностей, але змушена діяти навпаки, так як вимагають ринкові правила. Домінуючою мотивацією поведінки є економічні цілі та вигоди, натомість людські якості нехтуються. Проявами морального регресу є потворні форми поведінки заради наживи. Люди дивляться один на одного як на жертву, за рахунок якої можна пожитися. Суспільство стало на шлях відчуження, віддалення від людських якостей, руйнування цілісності особистості.

Отже з'ясовуючи ціннісні параметри соціальної адаптації особистості автор звернув увагу на взаємозв'язок рівня соціальної адаптації та цілого спектру ціннісних орієнтирів й поведінкових установок. Таких, наприклад, як сприйняття чи не сприйняття особистістю суспільних трансформацій в Україні, прихильність чи не прихильність особистості до ліберальних свобод, слідування самотійним чи орієнтованим на патерналізм стратегіям економічної поведінки, оптимістичному чи песимістичному сприйняттю свого недалекого чи віддаленого майбутнього.

Автор стикнувся із фактом існуючого розриву між цінностями та поведінкою особистості, який полягає в тому, що особистість може декларувати будь-які позитивні цінності і при цьому поводитися зовсім по іншому.

Зміна соціальних умов, суспільних ціннісних орієнтирів призводить до того, що механізм відтворення останніх перестає бути провідним, він поступається місцем адаптаційним механізмам. Динаміку цього процесу можна прослідкувати через аналіз індивідуальної ціннісної системи особистості:

збереження попередньої ціннісної системи суб'єкта, не дивлячись на суспільні зміни, що відбуваються. Сформована в процесі минулого досвіду індивідуальна система ціннісних орієнтацій слугує своєрідним фільтром для ціннісної інформації, яка надходить ззовні;

розлад індивідуальної ціннісної системи. Стан, який означає індивідуальний ціннісний вакуум, відчуження і самовідчуження;

розвиток – така зміна в ціннісно-орієнтаційній системі особистості, коли збагачується внутрішній зміст ціннісних орієнтирів за допомогою механізму адаптації до соціокультурного середовища, що змінюється.

Ціннісний вибір можна охарактеризувати як діяльність свідомості, що є спрямованою на прийняття певної системи цінностей та норм поведінки. В умовах кардинальних інституціональних зрушень, детрадиціоналізації соціальних зв'язків та відносин, послаблення зовнішньої детермінації поведінки духовний світ особистості набуває характеру відносно самотійної системи, якій властива здатність визначати вибір подальших сценаріїв соціального розвитку.

Як зазначає ідеолог постмодернізму З.Бауман, сучасна людина, в основному, не зв'язана фіксованими соціальними нормами та цілями; навпаки, норми та цілі є об'єктом її цілеспрямованого вибору, закликаною вирішувати проблеми, що виникають в її житті.

Висновки. Пропонується звернути увагу на те, що особистість наслідує ціннісні орієнтири в своїй поведінці, якщо вони цілком відповідають її реальним можливостям, і вона практично не наслідує їх, якщо вони виконують функцію смислової компенсації відсутніх можливостей та поведінки, що реально склалася.

Насамкінець слід зазначити, що трансформаційні процеси в сучасній Україні пов'язані з виникненням адаптивних асиметрій, а саме неузгодженості між свідомістю та поведінкою. Поведінкові стереотипи зазвичай перебудовуються швидше, ніж свідомість. Натомість у суспільствах з еволюційним типом розвитку послідовність інша: спочатку змінюються ціннісні пріоритети, а потім поведінка. Довготривалі адаптивні асиметрії призводять до зростання внутрішньої напруги та виникнення фрустрацій в адаптанта, що переростають у кінцевому підсумку в різноманітні соціальні патології.

На думку автора, в українському суспільстві нині переважають вимушені адаптації. Найчастіше використовуються їхні підвиди – захисні адаптації. Вони спрямовані на самозбереження адаптанта – підтримку всіма можливими засобами status quo – та пов'язані з обов'язковою зміною способів взаємодії з оточенням, але при збереженні в цілому старих, традиційних цілей та цінностей.

Список використаних джерел

1. Корель Л.В. Социология адаптаций: вопросы теории, методологии и методики / Л.В. Корель. – ИЭОПП СОРАН. – Новосибирск: Наука, 2005. – 423 с.
2. Донченко Е., Овчаров А. Адаптационный невроз социума как следствие управленческого кризиса / Е.Донченко, А.Овчаров // Социология: теория, методы, маркетинг. – 1999. – № 1. – С. 173-190.
3. Лобанова А.С. Феномен соціальної мімікрії / А.С.Лобанова. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. – 300 с.
4. Ромм М.В. Адаптация личности в социуме: Теоретико-методологический аспект / М.В.Ромм. – Новосибирск: "Наука", 2002. – 274 с.
5. Маковецький А.М. Індивідуальна активність як спосіб реалізації життєвих планів людини / А.М.Маковецький // Вісник Черкаського університету. Філософія. Вип. 51. – Черкаси, 2003. – С. 124-129.
6. Мамардашвили М.К. Философия – это сознание вслух / М.К.Мамардашвили // Юность – 1988 – № 12. – С. 8-15.
7. Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України: Наукові записки. – Острог: Острозька Академія, 2000. – Т.ІІІ. – 640 с.
8. Камбур А.В. Зміна ціннісних пріоритетів у суспільстві перехідного типу в контексті соціальної адаптації особистості / А.В.Камбур. – Чернівці: Рута, 2009. – 209 с.

Стаття надійшла до редакції 03.03.2017 р.

КАМБУР А.

Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича, Украина

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ НА ПРОЦЕССЫ СОЦИАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ ЛИЧНОСТИ

Автор пытается исследовать ценностные параметры социальной адаптации личности в изменяющемся обществе и доказывает важность аксиологического подхода в постановке и решении проблемы. В статье акцентируется внимание на изменениях социальных условий, на

изменениях общественных ценностных ориентиров и на том, что механизм воспроизведения последних перестает быть ведущим, он уступает место адаптационным механизмам.

Ключевые слова: *ценности, ценностные ориентиры, ценностные приоритеты, социальная адаптация личности, изменяющееся общество.*

KAMBUR A.

Yuriy Fedkovych Chernivtsi national University, Ukraine

THE IMPACT OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL CONDITIONS ON PROCESSES OF SOCIAL ADAPTATION OF A PERSONALITY

It is emphasized that traditional strategy of social adaptation of a personality based on coercive methods of people adaptation, suppression of independent adaptive institutions is hopelessly outdated. Nowadays, it is in a conflict with real needs of humanistic reformation of Ukrainian society. It is highlighted that the isolation of a global adaptive process crisis is possible only by rejection from the old and elaboration of a new humanistic, person oriented strategy of social adaptation. It is found out the value parameters of personality social adaptation to the changes and proves the importance of value approach to raising and solving of the problem. The article emphasizes that the change of social conditions, public value orientations results in that the mechanism of recreation of the latter stops being the leading, it yields to the adaptation mechanisms. It is also stated that transformational processes in modern Ukraine are connected with the emerging of adaptive asymmetries, i.e. unconformity between consciousness and behavior. Longterm adaptive asymmetries lead to the growth of internal tension and emergence of adaptant's frustrations that as a result develop into various social pathologies.

The article states that forced adaptation prevail in the Ukrainian society. Most of its subtypes are directed to adaptants self-protection and mandatory change of interaction with the environment.

Keywords:: *system of the value priorities, social adaptation, value approach, social conditions, value orientations, adaptation mechanisms, society of transitive type*